

549. „A levelezés alapján megállapítható, hogy több mint egy éven át dolgozott regényén, (legalább) 1925. szeptemberétől (legalább) 1926 szeptemberéig” – Kosztolányi Dezső: Édes Anna. Kritikai kiadás, szerk. Veres András, Pozsony: Kalligram, 2010, 584, 638.

550. Nem véletlen, hogy Kosztolányi éppen az *Édes Anna* írása közben veszi föl (újra?) a kapcsolatot Domokossal. A regényben többször előfordul a szellemidézés motívuma. A VIII. fejezet végén például a következőket olvassuk: „Egy gyalogsági tábornok volt a »szellemi körvezető«. Katonák szellemét idézték, akik hősi halált haltak. Anyák és apák várták róluk a hírt. Vizyné mellett egy beteg kúriai bíró ült s egy katolikus lelkész, polgári ruhában. A médium, rajongó lány, fejét önkívületesen hátravetve németül beszélt. Láthatatlan szellemhuzalok nyúltak ki innen, melyek körülhálózta a világmindenséget. Piroska szelleme a Jupiter-csillagból jelentkezett. A médium keze által teleírt egy egész ív papírt az ő ákom-bákom betűivel: »anya, anya«. Egyszer materializálódott is a médium mellén, ködös párafényben, valami tejszerű köd alakjában.” – Kosztolányi, 2010, i. m., 225.

551. A szegedi Móra Ferenc Múzeum irodalmi gyűjteményében található levelet közli: Lengyel András: Domokos László és Kosztolányi Dezső. Kiadatlan levelek, *Üzenet*, 1980/jan., 19.

552. Domokos László: A szellem élete. Az evangéliumi tanítás a huszadik század viláosságában, Budapest: [Sylvester Nyomda], 1928.

553. „*Drága jó Lacim*, szép, megindító könyvedet hálásan köszönöm. A villamosbeli kijelentésemet félreértetted. Agnosticus vagyok, de nem fennhéjázó. Szeretem a latin világgosságot, de barátjaimat [!] még jobban szeretem.” – Közli: Lengyel, 1980, i. m., 19.

554. Az adatok forrása: Granasztóiné Rózsaffy Lucy – egykori tanítvány és családi alapon ismerős – visszaemlékezései. Hangfelvétel, készült: 1997. Az adatokért ezúton mondok köszönetet Granasztói Olgának.

555. Az antropozófia szintén újnosztikus irányzat volt, mely Rudolf Steiner nevéhez köthető. Steiner eredetileg teozófus volt, azonban több ponton is ellentétbe ütközött tanításaikkal. Miután kivált közülük, 1912-ben megalapította az Antropozófia Társaságot.

556. Bővebben lásd: Tarjányi, 2002, i. m., 104.

557. A hagyatéki anyagnak így megmaradt részét magángyűjtő bocsátotta a *Kosztolányi Kritikai Kiadás*on dolgozó kutatócsoport (MTA–ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport) rendelkezésére. A műnek azóta magyar fordítása nem ismert, továbbá azt sem tudtuk kideríteni, ki küldte Kosztolányinak a gépiratot. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy éppen a korábban már említett Domokos László.

558. Szerző nélkül [=Kosztolányi Dezső]: Heti levél. Szellemek, *Bácskai Hírlap*, 1906. márc. 11., 5–6.

HALÁSZ LÁSZLÓ

Kényelmetlen tünődések

3.

Aki másnak vermet ás, annak sikere nem marad el.

Az ember megismerő és eszköztteremtő képességének fejlődése megállíthatatlan, akár agresszív indulatainak és a jó erkölcsbe ütköző késztetéseiének a feltörése. Az ember bámulatra méltó, iszonyatos lény.

Tudjuk: jóra is, meg rosszra is képes. Olykor ugyanaz az ember rövid időn belül mindkettőre. A gonoszságnak mindazonáltal sokfélebbek a megjelenési formái, mint a jóságnak.

„Embernek lenni teljesen reménytelen” – jegyezte fel Hamvas Béla. De a felismerés tudatosítása és elfogad(tat)ása némi reményt kínál.

Nem törődött a következményekkel. Tessék eldönteni, lelkiismeretlen vagy bátor, vagy csak ostoba volt?

Csúnya, buta és már nem is fiatal. Optimizmusa töretlen. Irigylésre méltó.

Ha az emberek úgy tudnák, hogy elismerés a rossz lelkiismeretért jár, azzal dicsekednének, hogy az övék mennyire piszkos.

Az önhietség erős önbizalom erős önkritika nélkül.

Aki képtelen tanulni mások hibáiból, miért volna képes tanulni a sajátjaiból?

Belátta a hibáját, ezért még hibátlanabbnak tartotta magát.

Csalódni másokban annyi, mint be nem vallott csalódás önmagunkban: téveteg ítélőképességünkben.

Beauvoir *Mandarinokjának* egyik hőse megállapítja, hogy „Nem lehet becsületesen élni olyan társadalomban, amely nem becsületes.” De lehet törekedni rá.

Önmagához ugyanolyan szigorú volt, mint másokhoz. Dicséretes, bár teljesíthetetlen törekvés. – Önmagához szigorú volt, bár másokkal elnéző. Hogy is mondta a kisgyerek, amikor életében először látott zsiráfot? „Ilyen állat nincs.”

A televízió műsorai megfelelnek az iskolázatlanok és iskolázottak megdöbbentő tanulatlanságának.

Szavakkal a legkönnyebb azt félrevezetni, aki nem becsüli a szavakat.

A bőbeszédű ember nem érzi a szavak súlyát.

A gondolkodás olyan, mint egy finoman szőtt háló, amelyen a tudatáramból csak a figyelemre méltó akad fenn. De e hálónak kinél-kinél más a sűrűsége meg a tartóssága.

Sokan anélkül, hogy ismernék Descartes alaptételét, némileg átalakítják. Nem gondolkodom, tehát jól vagyok – avagy: nem gondolkodom, csak vagyok.

Amikor azt mondják: úgy gondolom, hogy... legtöbbször pontosabb volna, ha azt mondanák: úgy érzem, hogy..., még világosabban: ez vonz, az taszít, amaz meg közömbös.

Gondolatai roppant mélyek. Nem csoda, hogy onnan lentől képtelen felhozni őket.

Balszerencséjére a tízes-húszas-harmincas nemzedéknek, a mobiltelefonon rövid üzenetet is lehet küldeni. Így, minden odaadó igyekezetük ellenére, teljesen nem tudják elfelejteni az ábécét.

A papír abszolút teherbírása és abszolút igénytelensége (bárki bármit bármikor) voltaképpen felelősségáthárító gesztus. Ő a bűnös – mutat a rá íróra.

Nemcsak a művész számára a legnagyobb blamázs, ha mindenki megéri.

Tökéletes csak a mű lehet, a kritika sohasem.

Milyen az a történész, akinek a múlttól szóló munkájából főként azt tudom meg, mi a nézete a jelenről?

Legalább annyira szájalmas, amennyire ijesztő az a hiedelem, hogy a nép önbecsülését a történészek kényük-kedvük szerint vehetik el, avagy adhatják vissza. A történelmi eseményeknek az a roppant kellemetlen tulajdonságuk, hogy kétségbevonhatatlanul megtörténtek. Nincs az a bármire elszánt történész, aki a mohácsi csatát vagy a második világháborút meg tudná nyerni a javunkra. Még döntetlenre is képtelen volna kihozni. A balsorssal is csak a költői képet túlfeszítve lehet büszkélkedni: ahogy bennünket tép régóta, soha senki mást nem tépett.

Sem a balsors, sem a tehetség nem hungarikum.

A versenyképtelenség nem kimondottan a tehetség jele.

Elemi lecke: a szurkolónak öröm csapata győzelme, amely némi kárpótlás a személyes kudarcáért. A csapat veresége pedig fájdalommal tölti el, amit fokoz, ha

kudarcaira rakódik rá. Gyakori ismétlődésekor a fájdalom felerősödik, ám a szurkolót mégsem önkínzó természete tartja meg. A várakozás, a jelenlét/együttlét a hozzá hasonlókkal, a hullámozó izgalmi állapot akkor is örömszerző, ha a mérkőzés eredménye cseppet sem az.

A már bekövetkezett jónál jobb a bizonyosan várható jó.

A pesszimistának az a jó hír, ha nincs hír. Az optimista ellenben mindig várja a hírt.

Az élet folytonos veszély. A nyugalom átmeneti állapot, amikor a fenyegetettség zökkenőmentes.

A hízelgővel az a bajom, hogy átlátok rajta. A gyatra színvonalú munka zavar.

A hiúság és az önérzet nem jó barátok. A hiúság nagy adag bizonytalanság: ki felé, az elismerő/simogató tekintet jeleire figyel. Az önérzet szilárd belső tartás: gáttat emel a hiúság megnyilvánulása elé.

Az embereket megbízhatatlanságuk teszi érdekessé. Kedvelem az unalmasokat.

„Amíg nem kéred az emberek szívességét, jóindulatúak” – figyelték meg a kínaiak több mint ezer éve. Amíg nem kéred az emberek szívességét, közömbösek – figyelem meg ma itt.

Ami lehetetlen: miközben egyik kudarc éri a másik után, barátainak köre egyre csak nő, csak nő.

Nem várta, hogy észrevegyék, mennyire szerény. Tényleg az volt.

Kevésre vágott. El is érte. Kérkednie mégsem kellene.

Nem volt sértődékeny; csak akkor sértődött meg, amikor tényleg megbántották.

Az uralom egyetlen abszolút kívánatos formája az önuralom.

Úgy élt: jött és ment, mintha itt sem lett volna. Az elmarasztalónak szánt ítélet – ha jobban meggondolom – inkább elismerő.

Mértéktelen lustasága felülmúlta tömény rosszindulatát. Így hát sokkal kevésbé ártott, mint amennyire kedve lett volna. Milyen jó ember – önmagához képest.

Csupán fura testtartás volna, hogy minden szentnek maga felé hajlik a keze – ha mindig üres maradna.

Társai kárhoztatják, mert becstelensége ostobasága miatt lelepleződött. Közéleti szereplőként tehát lehetsz becstelen vagy ostoba, de egyszerre mindkettő azért túlzás.

Találós kérdés:

– Mi a becstelen tett?

– Kommunikációs hiba.

Ha egy közéleti újságíró felteszi azokat a kérdéseket egy politikusnak, amelyeket fel kell tennie; ha egy politikai elemző azokról a problémákról értekezik, amelyekről beszélnie kell, szakmájukat gyakorolják. A szellemi-erkölcsi zuhlás jele, hogy ilyenkor függetlenségükkel tetszelegnek, holott ahhoz semmi köze. A függetlenség abban áll, hogy közben az olvasó-néző-hallgató sehogyan nem tapasztalhatja meg, a kérdező-elemző melyik politikai párttal, illetve melyik politikussal rokonszenvezik és melyikkel nem. Annak ellenére sem, hogy a kérdezőnek-elemzőnek lehet nagyon vagy kevésbé elkötelezett politikai véleménye. Ugyancsak nem fér meg a szakmával, ha a kérdező-elemző mintha maga is politikus volna, politikai fellépésre vagy fel nem lépésre kívánja serkenteni/sürgetni alanyait. E néhány alapvetel figyelembe véve, amelyet kivétel nélkül minden közreműködő,

tehát a jobbak is megszegnek, nemcsak médiaviszonyaink, de velük foglalkozó értelmiségünk állapota is lesújtó.

Egy elképzelt (?) párbeszéd arról, hogy hova jutottunk:

– Most kaptam az infót, egyik emberünk megölte az apját. Mit szólsz hozzá?

– Ne hamarkodjunk el. Várjunk egy-két napot, míg kiderül, hogy jó-e ez nekünk vagy rossz?

Hidegfejű realistiként gondosan számot vet, miként tudja a leghatékonyabban felpiszkálni a többség elemi indulatait, hogy a maga javára fordítsa. Nem cinikus; politikus.

A politikus gyakorlati szociálpszichológus.

A szólásszabadság a gondolatok kimondásának szabadsága helyett egyre inkább az indulatok gátlástalan kimondását jelenti. És azok ettől nem csillapodnak le, hanem felgerjednek.

A többség (kedvem van, nem különösebben eredeti módon, tömegnek nevezni) lelkesen és kitartóan követi azt, aki el tudja hitetni, hogy irányításával eljut oda – ha ugyan már nincs a közelében –, ahová mindig vágyott. Vezetője zsigereiben is érzi a fellépése előtt már létező tömegbeállítódást. Mintha a látszatra cáfolva, ő követné. Valójában azonban rugalmasan tág(ítható és szűkíthető) kerettel van dolga. Csak egyet nem tehet. Az immár általa is formált tömeghangulattal – legyen az olyan, amilyen – nem szállhat szembe. A viszonzás garantált. A tömeg úgy érzi, hogy amit vezetője képvisel, azt hitték ők eddig is, csak hogy az ő közreműködése nélkül semmire se vitték volna.

„A demokráciát felemészti az önmagáért való aggodás azáltal, hogy lehetőleg megbénítja azt, ami erélyes és hatékony” – jegyezte fel Musil 1938-ban, az Anschluss évében Bécsben. Sok évtizeddel utóbb, mondhatnánk, hogy aggodalma csak rövid távon volt indokolt. Mindössze hét évnek – habár igencsak vérrel öntözöttnek – kellett eltelnie és kiderült, hogy a cseppet sem demokrácia, ám roppant erélyes és szerfölött hatékony hitleri Németország iszonyatos véget ért. Kedvem lett volna így folytatni: éppen a demokráciát megtestesítő Anglia és Egyesült Államok jóvoltából. Imígyen bizonyítva, hogy mégsem benuul meg benne az, aminek működnie kell. De nem írhattam, mert félelmetes szépséghibaként, csak úgy tudtak sikert elérni, hogy összefogtak a sztálini Szovjetunióval. A tőlük ugyancsak nagyon-nagyon távol álló borzalmas diktatúrával (nemrég még Hitler szerződésbe foglalt partnerével; úgy, hogy e viszonyt nem Sztálin mondta fel). És egy ideig még így sem volt kizárható másféle kifejtet. Óvatosan ülöm meg tehát a demokrácia diadalát.

Kiemelkedő művészi tehetség, kiemelkedő tudományos tehetség – mindkettő vitathatatlan elismerést jelent. Kiemelkedő politikusi tehetség – igencsak kompromittált kifejezés. Elválaszthatatlan a huszadik század történelmét formáló két-három nagy és még több kisebb tömegpusztító nevével.

Hobsbawm könyve izgalmas (*A szélsőségek kora. A rövid 20. század története*), de hogy lehetne erről a századról egyhangúan írni? A nagy falat a lenini forradalom. Hobsbawm dolga azért igen nehéz, mert hosszú életében elkötelezett kommunista volt, ugyanakkor az ő történészi kvalitásaihoz kétség nem férhet. A könyvet 1994-ben írta, túl jön és rosszon. (Mármint egyelőre.) Vajon, tud-e olyan távolságtartó lenni, mintha nem drukkolt volna mindvégig odaadón a Szovjetuniónak?

Komolytalannak tartja a véleményét azoknak a történészeknek, akik szerint: ha nincs első világháború és bolsevik forradalom, a cári Oroszország virágzó liberális kapitalista állammá fejlődött volna, mert már rálépett erre az útra. Hobsbawm érdemi jeleket nem lát. Még ha teljesen igaza van, akkor is meg lehet fogalmazni a problémát másként. Vajon, ha bármi miatt nem tudja Lenin megcsinálni, amit megcsinált, akkor mi történt volna? Hajlok rá, minden lényegesen más lett volna. És ha aligha lett volna virágzó liberális állam Oroszország, egyáltalán nem zárom ki, hogy kevesebb szörnyűséget hozott volna népeire és a világra.

Hobsbawm kiindulópontja vitathatatlan. Lenin (és társai) eredendően nem az oroszok boldogsága érdekében harcoltak a forradalomért, hanem a bolsevizmus világméretű győzelméért. Az orosz forradalmat csak pillanatnyi állomásként tartották igazolhatónak. Ez a győzelem azonban elmaradt. A következmény Oroszország nyomorúsága és elszigeteltsége – így Hobsbawm. Ebből azonban – vélem – Lenin (és társai) nem azt a következtetést vonták le, amit le kellett volna vonniuk, ha szigorúan racionális elemzést követnek. Ami egy roppant agresszív, igen hatékonyan szervezett forradalmi kisebbség, a lenini bolsevik párt (a jeltű ékes ellentmondás) minden áron hatalmat megragadó tevékenysége nyomán, számos esetleges körülmény összejátszása folytán sikerült Oroszországban, még ott sem volt történelmi szükségszerűség. (Egyáltalán, e kifejezéssel indokolt volna csinján bánni.) Tudom, e következtetés éppen azoktól nem volt várható, akik az ellenkezőjére tették fel saját életükön kívül embermilliók életét. Hobsbawm hangsúlyozza, hogy az adott körülmények között a Szovjetunió állami érdekei váltak meghatározóvá (lásd a külpolitikai döntéseket). Ugyanakkor a Szovjetunió létének alapvető oka a kapitalizmusnál jobb társadalmi alternatíva felmutatása. Valahogy az az érzésem, hogy Hobsbawm kimondatlanul is felmentést ad sok mindenre, amire nincs felmentés. Egyszerűen szólva: ha egy önmagában üdvös cél elérésének ennyire nem felelnek meg a mozgósított eszközök, úgy egyrészt evidens, hogy nem támogathatók, másrészt maga a cél is alaposabb vizsgálatra szorul. Még egyszerűbben, a történésznek kezdettől világossá kellett volna tenni: egy friss imperialista hatalom leplezetlenül mindent elkövet, hogy a saját érdekeit érvényesítse és bármire képes, amiről feltételezi, hogy sikert hoz. De miért éppen itt várok önáltatás-mentességet? Lélektanilag releváns kérdés: ha Lenin előre látta volna, hogy céljaival, igényeivel, várakozásaival szemben így alakulnak a dolgok, vajon akkor is akarta volna-e a forradalmat? Hajlok arra, hogy nem hitte volna el, hogy ennyire másként lesz és sehogy sem tett volna le forradalmári-politikus ambícióiról.

Lenin türelmetlenségét, amely nem ismert korlátokat, Hobsbawm nem vitatja, de amellet érvel, hogy Sztálin nélkül világi jellegű kötelező államvallás nem keletkezett volna. Meglehet, de a döntő, amit Hobsbawm ezután mond: a diktatúra lehetőségére minden rendszerben benne van, ami egyetlen elmozdíthatatlan pártra épül. Ez pedig bizony a lenini párt. Hobsbawm azt állítja, hogy a lenini forradalom mentette meg a liberális kapitalizmust, mert hozzásegítette a Nyugatot a Hitler elleni háború megnyeréséhez, továbbá saját reformálását váltotta ki a szabadpiaci ortodoxia feladásával. Egyúttal leszögezi, hogy ha nincs az első világháború utáni világgazdasági csőd, aligha lett volna Hitler, Rooseveltt sem igen, és a szovjet rendszer sem lehetett volna alternatíva.

De ha nem lett volna lenini forradalom, hogyan lett volna Hitler? Ha lett volna is világgazdasági válság, másféleképpen alakult volna. Mivel ilyen szörnyűséges világháborúra nem került volna sor, nem kellett volna hozzásegíteni a Nyugatot a győzelemhez. Mindenesetre egyet bizonyosan állíthatunk. A jövőt nem látjuk, de a múlt sarkalatos eseményei történhetek volna másként, és akkor a jövő sem úgy alakul, ahogy alakult. (Ez alól miért volna a hazai belpolitika akár utolsó két és fél évtizedének több fordulata kivétel?) És ami a máshogy előforduló események lehetőségét illeti, elég ha egyetlen nagy jelentőségű esemény nem (úgy) történt volna meg, számos további esemény sem (úgy) történt volna.

A tanulság nyilvánvaló. A mostani gazdasági világválság legfontosabb problémája nem az, hogy a válság után mi lesz a világgazdasággal? Minden valószínűség szerint fokozatosan magához tér, és legalábbis egy ideig körütekintőbben hitelez és ruház be, mint előtte. Nem ilyen biztató a kép, ha a társadalmi-politikai következményeket nézem. Egyrészt, a válság önmagában és következményeiben a munkanélküliség növekedésének romboló hatásaival jár. A talajt veszítettek (családjukkal együtt), valamint mindazok, akik félnek a lecsúszástól és/vagy képtelenek tájékozódni, a szokásosnál kiegyensúlyozatlanabbakká, elbizonytalanodottakká válnak, ami kifejezetten rosszat tesz mentális működésüknek. Sokkolt állapotban a nagycsoportos óvodás és iskolakezdő gyerek mesevilágába lépnek vissza, amelyben csak jókat és rosszakat kell megkülönböztetniük. Felülnek mindenféle egysíkú tételnek, javaslatnak, mozgalomnak, ami sorsuk jobbra fordulását ígéri. De fogalmazhatok óvatosabban is. Helyzetük nem válik javára tanulóképeségüknek, tanulni vágyásuknak és ez azért nagy baj, mert a válság sok mindent alaposan átalakít (kiiktat, megszüntet, megújít), amihez alkalmazkodni, amit kihasználni csak a tanulékony tud. És még ebben az esetben sincs garancia a sikerre, különösen nem a gyorsra. Hogy mekkora türelmi ideje van; mennyit tud várni-tanulni, már nem az egyes emberen, hanem szerencsés vagy szerencsétlen körülményein múlik.

Remek Hobsbawm az a felismerése, hogy a sztálini véres rendszernek, ami a parasztokból ismét földhöz kötött rabszolgákat csinált és sokmillió börtönmunkaerőt használt fel, jelentős belső támogatottsága volt. Igaza van a történészeknek abban is, hogy a rendkívüli központosítottság a rendkívüli elmaradottságot ellensúlyozta. Igaz az is, hogy az oktatás rohamos fejlesztése nyomán az alapjában írástudatlan országból modern(izálódó) Szovjetunió jött létre. Csakhogy Hobsbawm nem foglalkozik azzal, hogy az intellektuális áttörés megkívánta volna a széles szellemi nyitást, amit a durván belépő ideológiai fék meggátolt. Az oktatás egyoldalú, alkalomadtán bárgyú és hosszabb távon versenyképtelen, még a nem igazán kiemelkedő nyugati iskolákhoz képest is. Nemhogy az összes társadalomtudomány, de még a biológia oktatásában is.

Ugyancsak elfogult Hobsbawm, amikor azt állítja, hogy szemben a cári Oroszországgal, a Szovjetunió jelentős ipara miatt tudta megnyerni a háborút Németországgal szemben. Fel sem teszi azt a kérdést, hogy ha nem lett volna a nyugat-európai front és ha nem kapott volna akkora anyagi-tárgyi segítséget Sztálin Roosevelttől, amekkorát kapott, mire ment volna Hitler ellen? Pedig így is elvesztette lakosságának egyharmadát és számos iparágban gyárainak felét – tudom

meg Hobsbawmtól. Aki ugyanakkor arra is rámutat, hogy a kollektivista mezőgazdaság mindvégig gyatrán teljesített, valamint azok a tényezők, amelyek a gazdaság dinamizmusát okozták a kezdeti hallatlanul alacsony szintről, azután már a kifulladás mechanizmusát jelentették. Két kiegészítés idekívánkozik. Mind a világgazdaság, mind az oktatás tartalma, ismérvei, fejlődésének jegyei hatalmasat és gyorsan változtak az ötvenes évektől. A teljes megújulás a szervesen kialakult nyugati gazdaságok és iskoláik testéhez illeszkedett megfelelően. Ha feltételezem azt a képtelenséget, hogy a Nyugat gazdasága, oktatása megrekedt volna félévszázadra, bizonyára nem jött volna rosszul a Szovjetunióknak, bár eszméi (és mezőgazdasága) alkalmatlanságán ez sem változtatott volna.

1989 csodás nyári napsütésében, ötvenhat évesen, ott állhattam feleségemmel a tényleg hatalmas tömegben a Hősök terén – ahol, bár akkor nem jutott eszembe, sokadmagammal először és eddig utoljára, 1951. december 21-én Sztálin hetvenedik születésnapján (éppen hogy tizennyolc múltam) álltam itt diáktársaim gyűrűjében –, hogy azután csak kivételesen vegyek részt tömegmegmozduláson.

Az egyik kivétel egy döbbenetes – hadd nevezem így – felvonulás Rajk László és kivégzett társai temetésén, 1956 őszének egy borús napjára esett. A Rajk-perről, éretlen sihederként a rádióból hallottam, meg újságok főcímein olvastam. Hogy szemen szedett hazugság, miért gondoltam volna? És most azok kényszerültek engedélyezni az eseményt, akiknek rettenetes közreműködése nélkül nem lett volna kiket gyászolni. Ennek tudatában, a sírhelyhez közeledve kínosan vigyorogtunk. Azzal a társammal, aki velem jött – óvodától az érettségiig. Két gimnáziumi barátom, egykori elvtársaim már évek óta tovatűntek a semmibe – mármint tudatomból.

Igaz, egymással mindig szorosabb kapcsolatban voltak, mint velem, mégis tizenhetedik évemben örültem, hogy harmadiknak elfogadtak. Mindketten párttagjelöltök voltak, ráadásul előírás szerint, egyik munkás-, másik parasztszármazású. Én még csak az értelmiségi háttérrel sem képviselhettem, megfosztva, hogy szigorúan e sorrendben megtestesítem a hármast szövettséget. Fájdalmasan tudatában voltam, hogy egyéb származású vagyok, bár nem az alávaló osztályidegen: kulák, földesúr, gyáros, bankvezér, katonatiszt változatból; érettségizett apám alkalmazott volt. Barátaimmal sülve-főve együtt jártunk mindenhová. (Azt éreztem, amiről az összes ellenkező hiedelemmel szemben ma is meg vagyok győződve: egy diáknak hihetetlenül sok az ideje és mindenre futja, amire akarja. Pedig akkor a szombat ugyanolyan tanítási nap volt, mint a többi.)

Kora- és későgyerek korom pajtásával ott, Rajk és társai temetésének menetében a kegyeletsértésben egymást múltuk alul. Ha nem is komplett vicceket, de poénokat mondtunk egymásnak. Ha tartalmilag nem is azonosakat, de attitűdünkben hasonlókat, mint jó három évvel korábban. Lakásunkon gombfociztunk és meglepetésünkre a rádióban a frissen miniszterelnökké kinevezett Nagy Imre beszélt. Különösen megragadott, amikor a miniszterelnök „ártatlanul elítélt elvtársainkról” beszélt, amit nyomban gúnyos megjegyzésekkel kísértem.

Személyemben is ocsmányul becsapottnak éreztem magam, amiért korábban hittem nekik. Ugyanakkor megerősített abban, hogy fokozatos elfordulásom a tő-

lem telhető egyetlen korrekt lépés volt. Nem mintha láttam vagy a zsigereimben éreztem volna a közeljövőt. Nem is azért, mert már ekkor felismertem volna, hogy egyébként olyan megalkuvásokra kényszerülnék, ráadásul az ügyszolgálatot az énszolgálattal összekeverve, amelyeket szégyellnem kellene, de éppen ezért önvédelemből nyilván szégyenérzetem is elcsökevényesedne.

A temetőben lehetetlen volt nem felidézniünk torz vigyorunkat, amikor nemrég nyilvánosságra került, hogy a csontvázakat holmi út melletti árokból kellett összekaparni. Hogyan eshet szó újratemetésről, mikor nem volt temetés? (Persze, 1984-től még oly távol, honnan tudhattuk volna, hogy az új beszélő leleménye került elénk.) Növelte távolságtartásunkat, hogy a Rajk-per egyik túlélőjének – a *Minden kényszer nélkül* későbbi szerzőjének – szavaival a párt nem érte be. Sőt, olyanokéival sem, akik pártszerűen maszatoltak, még ha nekik is volt Rajkhoz valami köztük. „Önkritikusan” beszélt, beszélni mert szemrebbenés nélkül (miért ne?) a Politikai Bizottság egyik – igen jó gimnáziumot hagytunk magunk mögött, így huszonhárom évesen mindkettőnk szemében ordítóan – együgyű tagja, aki bólogatójánosként mindvégig segítette Rajkot iszonyatos halálába taszítani.

1989 csodás nyári napsütésében tehát ott állhattam a tényleg hatalmas tömegben a Hősök terén, ha nem is karnyújtásnyira, de nem is túl távol az órákon belül újratemetendő Nagy Imre és a többiek koporsójától. Ismét minden ok nélkül az *újra* szó. Variációs ismétlésként: az elkapart holttestek ezúttal nem holmi országúti árokból, hanem a temető végén jeltelen sírokból kerültek elő, a halottakat meggyalázó testhelyzetben. És nem hét, hanem harmincegy év múltán.

A Kossuth Lajos utcán gyalog az egyetemre tartva, 1955-ös leváltását követően számos alkalommal megpillantottam a jovialis nyugdíjasként sétáló Nagy Imrét. Úgy néztem rá mint egy barátságos civilre, akivel akár beszédbe is elegyedhetnék, de semmi nem súgta meg a jövőt. Akárcsak amikor 1956. október 23-án, ugyancsak pompás napsütésben sétáltam a jó hangulatú, nyugodt menetben, bizonyosan nem gondoltam fegyveres harcra, ami egyébként sohasem volt (és lesz) az én világom. Magát a fegyvert – amit a nyári egyhavi katonai szolgálat során a puska jelentett – felfokozhatatlanul utáltam. Látom magam előtt a szememben most is képtelen jelenetet, amint egyik kiváló szelíd volt évfolyamtársam október vége felé vállán puskával (ha ugyan nem géppisztollyal) jár-ke az egyetem folyosóján.

Több oldalt megtöltene, ha számba venném, hogy mi mindent nem tudtam elképzelni. Most elég, ha kiemelem közülük, ahogy a következő május elsején a se vége, se hossza tömeg vidáman integetve (az aktuális filmhíradókban mást se láthattam), valóban minden kényszer nélkül vonul el a dísztribün előtt, amelyen először áll Kádár és garnitúrája, kedélyesen visszaintegetve, múlt novemberi kényszerű közlekedési eszközét, a szovjet tankot feledtetve.

Azt sem tudtam elképzelni, hogy a kommunista hitével és a rászakadt történelmi feladattal vívódó Nagy Imre a támadás pillanatában tesz félre minden maradék politikusi taktikázást. Szavait felemelőnek éreztem, habár reményt és lelkesedést nem hívott elő belőlem. A forradalom leverése után – és ezen a kivégzése keltette megrendülésem sem változtatott – mint derék, jó szándékú emberre, mint pártja vezetői között különös jelenségre, de nem mint jó politikusra gondoltam rá. A példátlan feladat meghaladta erejét. Anélkül, hogy a részleteket körvonalazni tudtam

volna, arra hajlottam, az övénél nagyobb politikai tehetséggel többet ki lehetett volna hozni október 23-ból. Mélységesen jellemzőnek tartottam a magyar történelemre, hogy példátlan tehetséget, államférfit nemigen termel ki. Az évek múlásával egyre ritkábban gondoltam rá.

Nagy Imre temetése – a bőrömön is éreztem – merőben más volt, mint Rajké. Az ő temetését a rendszer túlélte, amikor a jogilag ártatlan Rajkot – aki azonban fenntartás nélkül az ő embere volt – rehabilitálta. Ez a temetés azonban annak jele volt, hogy a rendszer, ha némi fogcsikorgatással is, beletörődött önmaga legnagyobb, vagyis rendszerhazugságának a temetésébe. Vajon, hányan voltak ott a téren, akik – pedig ehhez igazán nem kellett volna különösebb erő – legalább e hazugság nyílt terjesztésében nem osztoztak: az ellenforradalom kifejezést se élő, se írott szóban nem használták?

Nemcsak testi külsejünkben volt szembeszökő a különbség Rajk meg Nagy Imre között. Rajk pontosan olyan pártszerűen halt meg, ahogy a koncepciók perek rituáléja előírta. Nagy Imre viszont – ekkortájt már megismertem, amit addig nem tudtam és nem is tételeztem fel – valami egészen hihetetlen dolgot hajtott végre. A fogságban, illetve a börtönben és a tárgyalás alatt – amely egyébként nem volt koncepciók per, hiszen a forradalom és benne Nagy Imre szerepe hogyan lehetett volna koholmány? – a ránehezülő sokféle zsarolás, nyomás és árulás ellenére, testi nyavalyái, döbbenetes fizikai megfogyatkozása ellenére, egyedülállóan megfontoltan és következetesen viselkedett. Forradalom alatti bizonytalankodásainak nyoma sem maradt. És eleven testet kölcsönzött a lehető legnagyobb ellentmondásnak, hogy bele is haljon. Anélkül, hogy feladta volna kommunista énjét, szembeszegült.

A vérbíróság előtt nem gyakorolt önkritikát, pedig ebben kevésbé kockázatos alkalmakkor kellő rutint szerzett. És kategorikusan nem kért kegyelmet. Így ő vált a kommunista mozgalom történetének egyetlen olyan hatalmat gyakoroló vezetőjévé, akit ugyanaz a mozgalom úgy tett mártírjává, hogy egyben nemzeti forradalom és szabadságharc mártírja lett. Beláttam, hogy hamisan ítélt meg. Rajk, a cse-reszabatos kommunista – szerepét hasonló minőségben számos elvtársa eljátszhatta volna, ő pedig azokét – volt a balek. Nagy Imre a rendkívüli történelmi kivétel volt. Valóban elfoglalta az e tájon meglehetősen ritkásan lakott hősök terét. Végre valaki, akiben úgy csalódtam, hogy alakja nagyot nőtt előttem és így is maradt meg.

Amikor 1989 csodás nyári napsütésében, ha nem is telve illúziókkal, de nem is mentesen tőlük, ott állhattam a tényleg hatalmas tömegben a Hősök terén, a történész John Lukács (e messze idegenbe szakadt hazánkfia) már fogalmazgathatta a következő hónapban George Kennannak, az egykori amerikai-orosz nagykövetnek küldött levelét. „Azt hiszem, a kommunizmus összeomlása az egész világon, s talán különösen a mi országunkban és Kelet-Európában nagyon nagy vákuumot hoz létre. Ez a vákuum nemcsak nagy, hanem aggasztó is, természeténél fogva, mert magában foglalja a világról és a társadalomról alkotott legtöbb úgynevezett liberális világnézet csődjét is. A vákuumot ki kell tölteni. De milyen anyag töltheti ki? Egyfajta hiszékenység, amely természetesen nagyon különbözik a hittől; és amelynek cementje az a fajta nacionalizmus lehet (bár hívei ezt sohasem fogják belátni vagy elismerni), amely a vallás pótszere.”

A címzett még az annus mirabilis nyarán válaszolt. „Úgy látom, hogy az intézmények és eszmék, melyek irányítása alatt a nyugati népek ma élnek, lényegileg alkalmatlanok az új problémáik megoldására. Egy sor olyan problémát nem tudnak kezelni, melyek évszázadunknak ezekben az utolsó éveiben jelentkeznek. És ha nem tudják kezelni őket itt, ahol a politikai tapasztalat, szokásrendszer és hagyományok évszázadaira támaszkodhatnak, mennyivel kevésbé lesznek alkalmassak olyan országok számára, ahol mindebből semmi sincsen, ahol az orosz forradalmat megelőző évtizedekben sem alakult ki semmiféle elfogadható politikai egyensúly, és ahol a demokráciában élő polgár felelősségeinek kevéske megértését is meggyengítették és lerontották a kommunista visszaélések évtizedei! Szembetalálom magam a politikaelmélet valamennyi dilemmájával: rend vagy igazságosság; tekintély vagy szabadság; hierarchikus rendszer vagy egalitárius közép-szer.”

E sorokat csak két évtizeddel keletkezésük után ismer(het)tem meg, ami nem különösebben fontos ahhoz képest, hogy ismerték-e hazám politikusai és oly öntudatos holdudvaruk tagjai? Ha tényleges viselkedésükből következtetek, voltaképpen mindegy.

A politikus pályaalakmasság tesztje mára végletesen egyszerűvé vált: amennyiben a jelentkezőnek nincs szégyenérzete, jöhet.

Szégyenében nem találta magát. Igaz, olyan nagyon nem is kereste.

Szégyenében magát kivéve legszívesebben mindenkit a föld alá süllyesztett volna.

Magánügyeiből közügyeket csinált. Így vált sikeres közemberré.

A közösség érzületének szolgálatából igen jól megélt. De vagyona növekedésével nem csökkent elvhűsége: továbbra is szigorúan ostromozta az individualizmus erkölcsstelenségét.

Borzasztó látni és hallani, amint egy politikus a történeteket a nyilvánosság előtt ismételten össze-vissza hazudva adja elő, ami hamarosan kiderül. De még borzasztóbb belegondolni, hogy ő, párttársai, újságírói, szövetségesei és hű szavazói megrendülést magányukban sem éreznek, amikor pedig szükségtelen bármiféle kép mutatása.

Pártját önmaga meghosszabbításának tekinti. Ő a testestől-lelkestől igazi párt-ember.

Hiába tudott jól beszélni, nem tudott jól hallgatni.

Csak annak hallgatása sokatmondó, aki korábban már megszólalt sokatmondón.

Szenvedélyessége magával ragadja, akárcsak híveit. És semmiképp nem megy a fejükbe, hogyan járhat együtt a sikeres odaadás a közszereplésért, a szembe-szökő politikusi alkalmatlansággal, amint hatalmi helyzetbe jut.

Tagadhatatlanul kreatív elme. Naponta új meg új ötleteket talál ki. Egytől egyik megvalósíthatatlanok.

Tehetségét ellenfelei elismerik. Jelképesen megemelik előtte kalapjukat, miközben ténylegesen a pokolba kívánják.

– Fel vagyok háborodva.

– Most meg miért?

– Ezek lopni-csalni sem tudnak tisztességesen!

Abszolút tisztességesnek tartotta magát, mert mindig úgy viselkedett, ahogy a tisztsége eléréséhez és megtartásához éppen kellett.

Igazából csak annak a politikai-kulturális a oldalnak gyatrasága háborít fel, amelytől kevésbé állok távol. Mintha még mindig várnék tőlük valamit.

A celebnél jobban érdekel közönsége, a politikusnál szavazói természete. Elém tárul az ország kulturálatlansága.

– Engem nem érdekel a politika.

– Téged nem érdekel az ember.

A mindenkori ellenzéki politikus élesen bírálja a mindenkori hatalmon levőt: gyakran nem azért, amit megtesz, hanem amit tőle eltérően, megtehet.

A politikában mindent igazol a siker. És hol nem?

A politikus választóiért szimbolikusan, tanácsadóiért ténylegesen felelős. Kiket fogad fel és milyen javaslatukat fogadja meg. Minden az ő döntésén múlik, egyet kivéve. A politikai tanácsadás nem kötelező értelmiségi munka. A kudarcos politika a tanácsadók kudarca is. Ha megfogadták javaslatukat, azért; ha nem, azért.

Az értelmiségi, aki véleményével, tanácsaival hatni kíván a politikára, annak a politikai erőnek a befolyása alá kerül, amelyet befolyásol.

Bonyolult helyzetekben is – melyek nem azok? – meg tudom mondani, mit *nem* ajánlatos tenni. Lebeszélő képességem roppant kifinomult. Így hát csak negatív tanácsadó lehetnék.

Morante történelemről szóló regényében olvasom: „Nehéz dolog feladni egy reményt, ha helyette nincs másik.” És ha tulajdonképpen már nincs mit feladni?

Csak az csalódik, aki még reménykedik.

– Teljesen elvesztette a mértéket.

– Hát az maga lett volna a csoda.

– Miért?

– Hogyan vesztet el az ember valamit, ami sohasem volt az övé?

Tehetősége nem ismeri a lehetetlent. Igaz, a lehetőséget sem.

Nemzetnek/egyénnek: helyzetteddel elégedetlenkedve, először korlátaidra gondolj!

Fura végeredmény: saját helyzetemmel sokkal kevésbé vagyok elégedetlen, mint az országéval.

Emlékezni=felejtteni és kitalálni.

Gyűlölete vágyteljesülés. Végre valami erős és tartós érzésre lelt, amiben élvezet volt megkapaszkodnia. Tapasztalta, hogy mennyire nincs egyedül: lelkiállapota velejéig közösségi.

Mikor igazságérzékét megkaparjuk, gyakran felbukkan az idegenekkel szembeni ellenséges indulat, amit kiteljesít a tehetősebbekkel szemben a sárga irigység. Így lesz kerek a világ.

„A patriota hazaszeretet (amelyben végül is van romantika) teljesen más, mint a nacionalizmus, amely a 'nép'-ként elgondolt mitikus egység iránti imádatot jelenti (...) ez persze kirekesztő is (...) gyanakvó az országban élő minden más emberrel szemben.” (John Lukács 1991-es leveléből.)

Egy tárgyból lehet osztályisméltásra küldeni egy-két tanulót. Több tárgyból is meg lehet tenni. De egész osztállyal már lehetetlen így eljárni. Végképp nem lehet

egész társadalmat visszaküldeni, ráadásul nem egy, hanem huszonöt évre, hiába kiáltóan elégtelen teljesítménye.

Elveihez következetesen ragaszkodott. Soha nem fogadta el azt, amit sehogyan se kaphatott meg.

Nem felejtette el, hogy az ember felel a tetteiért. Mindig bátran szembenézett mások bűneivel.

– Rendkívül empátikus természete van.

– Igen. Mindig nagyon beleéli magát a saját dolgaiba.

A rendszerváltás első miniszterelnöke ugyan felelősségtudatával kimagaslott környezetéből, de már akkor is úgy találtam, hogy a szó legszorosabb értelmében rossz társaságba keveredett, amit bizonyára ő tudott a legjobban. Hogy mégis ezt a társaságot választotta, annak oka egyszerű: a többről még rosszabb véleménye volt és még idegenebbnek hatott számára. Keserűen jegyzem meg, hogy ítéletei, ellenérzései – amelyek, nincs kétségem, lelke mélyén az istenadta népet, saját választóit sem kímélték – utólag teljesebben beigazolódtak, mint legrosszabb pillanataiban egyáltalán sejtette. Nem mértem fel, hogy a hatalmon kívül-, netán szembenállóként felmutatott erények – már akiknél ilyenek egyáltalán voltak – kevéssé vannak korrelációban egy parlamenti párt politikusainak erényeivel.

Nagyon ellenálló anyagból kell annak a politikusnak lennie – de akkor hogyan került volna éppen ide –, aki a hatalom birtokában is képtelennek tartja a feje tetejére állított függő viszonyt: nem ő, a közszolga, hanem a kegyeit keresők válnak szolgálókká. Az inkompetenciának és mértéktelenségnek növekvő mértéke minden képzeletet felülmúlt. Hiába történt meg a csoda. Nem éreztem, hogy mi folyog a mélyben, ha ugyan mélységről bármilyen értelemben szólhatok. Pedig már a hatvanas évek vége felé mosolyogva figyelmeztetett sokat megélt bölcs kollégám, akivel valóban szerencsém volt megismerkedni: – tudod, Magyarországon előbb-utóbb minden szempont érvényesül, kivéve az objektívet.

„Örömmel élnék egy olyan világban, amelyben több tucat civilizáció létezik és mindegyik a maga belső ritmusa szerint fejlődik, kölcsönösen megtermékenyítve egymást, de amelyben nincs egyetlen állam sem, nincs se zászló, se címer, se útlevel, se himnusz. Semmi. Kizárólag szellemi civilizációk, melyek valamiféle módon kötődnek a talajukhoz, 'államapparátus', állami szervek és persze fegyverek nélkül.

Csakhogy a zsidó nép már tartott ilyen egyszeri, bemutató előadást, amely igen hosszúra nyúlt. A nagyközönség, a világ időnként tapsolt nekünk, máskor kővel hajigált meg bennünket, sőt néha el is vágta a színész nyakát. Senki sem csodálkozott, senki sem utánozta azt a modellt, melyet a zsidóknak kétezer éven át muszáj volt fenntartaniuk.” Ámosz Óz szavainál világosabban lehetetlen megfogalmazni, miért vagyunk örök idegenek, bármennyire nem akarunk azok lenni. Egy olyan kis, hányatott, nyelvében elszigetelt, „itt élnek s halnod kell” és magát állandóan fenyegetve érző nép, mint a magyar és a zsidó „modell” között a távolság beláthatatlan. Paradox módon, a holokauszt, ami akárhogy nézem, mégiscsak a zsidókat pusztította soha addig nem tapasztalt mértékben és módon, ezt a távolságot egy fikarcnyit sem csökkentette.

Felnőtt létem számos alkalmával evidenciaként éltem meg, hogy akkor is másnak érzem magam és másként viselkedem, mint társam, amikor arról történetesen tudom, hogy zsidó. Pedig legkésőbb tizedik évem táján kényszerűen tapasztalnom kellett, hogy nem olyan vagyok, mint a legtöbb osztálytársam körülöttem. Még sok időnek kellett elteltie, hogy megértsem: az ő magyarságuk és katolikuságuk vagy reformátusságuk konfliktusmentesen illik egymáshoz, voltaképpen egy. Ha megkérdik maguktól (vagy más tőlük) kik ők, automatikusan jön a válasz: magyarok. Ehhez képest vallásuk érdektelen. Gondot az sem okoz, ha akár magyar reformátusként, akár református magyarként, akár magyarként, akik vallásos katolikusként határozzák meg magukat.

Ezzel szemben én nem magyarkodó magyarként és nem vallásos zsidóként nézek szembe magammal/másokkal. Eszembe jut a nem különösebben friss vicc.

– Hallottad? Elrendelik, hogy meg kell ölni az összes zsidót és az összes borbélyt.

– A borbélyokat!? Miért?

Az egyszerre kifelé és befelé vetett éles tekintet nemcsak az irónia és a fonák iránt tesz fogékonná, hanem az önmegfigyelés, a lélek rezdüléseinek tárgyyszerűségre törekvő elemzése iránt is. Egyik dolog, hogy képes vagyok élvezni a sűrítettségével annyi, de annyi mindenről szóló poént. A másik, hogy a zsidók sebeit, a veszélyeztetettséget (beleértve Izraelt) zsigeri módon élem át. Hiába nem zavarja meg álmaimat a lidérces képek sora, a gyermekkori végletes kiszolgáltatottságnak többszörös megtapasztalása hogyan ne ívódott volna belém? Sokáig anélkül, hogy összpontosítottam volna rá. És mind a mai napig bizonyosan anélkül, hogy magyarhoz-némethoz, bárkihez eleve gyanakvással-félelemmel közelednék. Anélkül, hogy első gondolatom lenne, vajon keresztény vagy zsidó?

Mégis, Irán viselkedése messze jobban foglalkoztat, mint a hozzám hasonló nem zsidó magyart. Trianont fájdalmasan igazságtalannak tartom, de indulati torlasz nem gátol, hogy többrétű okait felfogjam; megkíséreljem ezeket is megfigyelőként megérteni. Hogy annak tehetségével kérkedjek magyarként, akit mint zsidót megkülönböztetek a hozzám hasonló rendes magyaroctól, nem pusztán logikai hibának és a gyengeség kompenzációjának, de felháborítónak is tartom. Csak a tevékenység eredményében megmutatkozó tehetséget mérem össze és egy csepp rosszérzés sem sincs, ha kiderül, hogy „más fajtabeli” (ez nem az én nyelvem, természetesen).

Ha teljesítményt kell mérlegelnem, arra és nem a szerző származására figyelek, amennyire csak képes vagyok. És amikor az értelmező-értékelő folyamat során mégis számolnom kell zsidóságával, fokozottan törekedek tárgyilagosságra. Már részletesen kifejtettem (*Alföld*, 2013/3), miért idegenkedtem Lukács György tevékenységének jelentékeny hányadától. Csekély készletet sem éreztem – teszem most hozzá – a korrekcióra, amikor tekintetbe vettem származását is. Ebben az értelemben/érzelemben fordított rasszista vagyok. Amit nem fogadok el nem zsidótól, zsidótól még kevésbé akceptálom. Bár fel sem merült bennem, hogy legalább valamelyik ősük zsidó lenne, Kassákot, Márait tartásukért nagyra becsülöm; Bibót egyenesen elérhetetlen morális eszménynek látom. A bennem élő Nagy Imre-képről imént vallottam.

megdöbbenő szarvashibák ellenére, az Egyesült Államok képviseli és védi a leginkább. Felnőtt énem sohasem hitte, hogy jövőnk és biztonságunk Keleten volna. Jóllehet nem osztozom semelyik nép ellen fortyogó indulatokban, pusztán történelmi tények alapján nem kérdés, hogyan választok, ha az alternatíva oroszellenesség és amerikaellenesség. Az utóbbi – ami alól nemcsak a szerfölött gusztustalan Wikileaks, de a rövidlátó Európa számos népe és kormánya sem vonja ki magát – az európai kultúra értékeit, még egyszerűbben: Európát magát is fenyegeti. Nem kívánok olyan világban élni, amelyet az amerikai helyett az orosz, netán az arab/távolkeleti iszlám vagy/és a bámulatatos tanulóképességben vele ellentétes kínai dominancia jellemez. Ez nem egyszerűen ízlésítélet. Nem annak felismerése, hogy nagyon nem az én világom lenne. Ettől még legalábbis elvben képes lennék belátni, hogy e kellemetlen ár megfizetésével, a robusztus változás remek lehetőségeket nyit egy igazságosabb és békésebb világhoz, beleértve a magyar felemelkedést. Határozottan az ellenkezőjét látom.

Aligha tartozom azok közé, akik a szent baloldali tabukat tiszteletben tartják, de legalábbis lelkük titkos zugában hajlanak felmenteni a kommunizmust bűnei alól. A fasiszta jelzővel sem könnyen dobálózom, mégis áthatja éneket zsidósággom. Nem tudom, milyen lettem volna, ha ugyanekkor ugyanide születek másnak. Meglehet, későserdülőkoromban rövid ideig sem érintett volna meg a marxista-kommunista utópia. Meglehet, nem választott hivatásomat választom és nem azokat a tanulmányokat/könyveket írom meg, amiket megírtam. Meglehet, maga a politikai ideológia, a történelem és az igazság(osság) nem foglalkoztatott volna ennyire. Meglehet, nem lettem volna ennyire fogékony az egaliter szemléletmód iránt, miközben nagyon is tisztában vagyok az idegentől való idegenkedés mélysége (biológiai) indokaival. Meglehet, hogy minden további nélkül éreztem volna magyarnak magamat, és nem értettem volna meg, mit jelent zsidónak lenni. Legfeljebb statisztikai adat volna sok más adat mellett a félmilliónál több elpusztított magyar zsidó. A legcsekélyebb szimbolikus felelősséget sem éreztem volna értük.

Lelkileg én is zsibbadt lettem volna. A fajirtás lélektanában Lifton a lelki zsibbasztást tartja kulcsjelenségnek. Az érzelmek radikálisan csökkentett fokát jelenti: az ember nem képes átélni, amit tesz, és – egészítem ki – amit mások tesznek másokkal. Velejár a túl erős ingerek, illetve elképzelésük blokkolása, az áldozat hibáztatása. Amiben, ahogy szokták mondani, van valami. Ha nem lettek volna zsidók, holokauszt sem lett volna. A zsibbasztás nyilvánvaló szerepe a bűntudat elkerülése.

Csak Erdély meg a Felvidék elvesztése fájt volna. Trianonért kizárólag a ravasz románokat meg csehszlovákokat és a magyarokat sohasem támogató Nyugatot okoltam volna. Izrael csak egy távoli apró ország lett volna szememben. Egy ország, amely soha nincs nyugton és állandóan háborúzik. Ha teheti, rögtön elnyomja a gyengéket. Még az is meglehet, hogy ellenérzéssel néztem volna a magyar születésű és nyelvűk ellenére idegen zsidókat, akikkel annyi a baj. És már csak ezért is gyanakvással tekintettem volna az őket pártfogoló Egyesült Államokra.

Mondom, nem tudom, de könnyen meglehet. Még az is meglehet, hogy soha be nem vallott kisebbségi érzésem lett volna a zsidókkal szemben. És a lelkem mélyén ott lett volna, hogy közülük viszonylag többen hajlamosak jobb eredménnyel tanulni, mint a magamfajtajúak. Elismertem volna, hogy lélekszámukhoz

képest, amint egyenjogúakká váltak, nagyobb arányban lettek tudósok, művészek, általában értelmiségi foglalkozásúak (és nemcsak pénzemberek), mint a magamfajtajúk. Ebben mindössze annyi a különbség mai önmagamtól, hogy nem zsidó összeküvéssel magyarázom – csak remélem, idáig semmikor sem züllöttem volna –, és természetesen nem irigylem. És valószínűleg különbözöm abban, hogy nem törtem volna a fejem annyit e jelenség okain, mint tényleges bőrömben.

Embernek lenni mindig nagy kihívás; mit mondjak, ha az ember egyszerre magyar zsidó. Hiába ismerkedtem meg fiatalkorom tudatlanságát ellensúlyozandó az utóbbi évtizedekben a zsidó vallással, változatlanul ateista maradtam. Így a Jahvéval sok évezrede kötött szövetség számomra csak metafora, még ha páratlan és társadalmi-kulturális következményeiben hatalmas is. Engem azonban az előzmény izgat. Milyen tényezők együttese okozta, hogy a számos korabeli, semmibe tűnt kis nép közül éppen ez a hozzájuk hasonló primitív sémita nép találta fel és dolgozta ki kellő alapossággal az egyistenhitet, meg mindent, ami ezzel együtt jár?

Valamikor megkérdezték Golda Meirt, hisz-e Istenben? „Én a zsidó emberekben hiszek, ők meg Istenben hisznek.” Egy antropológus átírta ekképpen: „Én az emberekben hiszek, ők meg Istenben hisznek.”

A különbség a két tétel között óriási. Az első eredeti, a második annak egy jelző kihagyásával megismételt változata. Az izraeliek legendás miniszterelnöke frappáns válaszával elegánsan kitért a közvetlen tagadás adott kontextusban kínos feladata elől. Mérvadó politikusként a zsidókba vetett hit megvallása ugyanakkor nem kincstári frázis. Jelentése nyilvánvaló. Hiszi (különben, hogyan vállalhatta volna a miniszterelnökséget?), hogy a zsidók, közelebbről a válságos körülmények között megszületett új zsidó állam polgárai képesek országuk megvédésére és hatékony működtetésére. Nem mintha mindnyájan vagy akár többségük annyira vallásos volna. De mindnyájan azok leszármozottai, akik az egyistenhitet feltalálva és e teherrel birkózva azok lettek, akik.

Az antropológus – aki se nem politikus, se nem pap – vallomása inadekvát. Szakmailag értelmezhetetlen, miként ellentétei is azok volnának. „Én nem hiszek az emberekben, ők meg nem hisznek az Istenben.” „Én nem hiszek az emberekben, még ha ők hisznek is Istenben.” Sokkal inkább: vannak pillanataim, amikor nagyszerű teljesítményeik láttán, hiszek az emberekben, máskor meg a nyomasztó hitványságok, netán szörnyűséges gonosztettek láttán, hajlok rá, hogy az ember sárkányfogvetemény. És egyáltalán nem látom, hogy akár ez, akár az azért fordul elő, mert a közreműködők annyira hisznek vagy nem hisznek Istenben.

Ha nem létezne vallásos hit, a kifejezett vallásháborúk helyébe (is) legalább ennyire pusztító másféle háborúk léptek volna? Bár az ellenpróba elvégezhetetlen, az ember páratlan leleményessége alapján, határozott igennel válaszolok.

„Mert a hit által járunk most és nem a szemmel való látás által” – írta Pál a korintusiakhoz. Persze, ha a hit így képes vezetni, a látás felzárkózik hozzá. Azt látjuk, és csak azt, amit hiszünk.

Renard szerint Isten becsületére válna, ha nem volna. Szigorúbb és tömörebb bírálatot az emberi létről lehetetlen mondani.

Ha Isten valóban mindenható, nem értem, miért nem akadályozza meg, hogy annyi méltatlan helyzetben hivatkozzanak rá.

Amikor Basil Hume kardinális közölte, hogy a halálán van, az ampleforthi apát, amint egy igazi kereszténytől várható, boldogan felkiáltott. „Ó, gratulálok! Nagyszerű hír! Bár én is Önnel tarthatnék!” Vajon helyében hány keresztény hívő érzett volna hasonlóan?

Mohamedről egy dán újságban néhány éve karikatúrák jelentek meg. Az egyik tiltakozó transzparens tömör szövege figyelmeztet mindenkit, aki nem tudná: „Aki azt állítja, hogy az iszlám erőszakos vallás, azt le kell fejezni!” Hogy végre békeség legyen, ne csak a Paradicsomban.

Többekkel ellentétben nem szégyellem bevallani, hogy mások véleményére ki-mondottan kíváncsi vagyok. Tudni akarom, hogy mihez nem tartom magam.

Nem vagyok törő-zúzó lázadó, csendes beletörődő még kevésbé. Vitatkozom.

Kedvemre és kedvem ellenére kockázat nélkül képzeleghetek: erős a valóság-érzésem.

Bármennyire érdekelt mindig az ember, testi vagy lelki sebésznek/gyógyásznak alkalmatlan lettem volna, mert elviselhetetlenül közel kellett volna mennem mindenkihez, akit betegsége elem sodor.

Életkorommal együtt növekvő hajlandóságom, hogy a résztvevő megfigyelői kedvelt helyzetemet egyre inkább felváltsam a távolságtartó megfigyelő még kedveltebb helyzetével.

A tanulást és a kedvet/fogékonyságot hozzá magától értetődőnek tekintetem. Kelltem is, mivel más nem volt adott. Elég hamar megtanultam, hogyan tanuljak és azóta önfenntartó és önjutalmazó tevékenységként élek vele. Mindig jó tanuló voltam és úgy érzem, mindannak birtokában, amit elsajátítottam, újrafelelő öregdiákként még tudok javítani. Művelem a kertet, amely bennem van.

Még változatlanul kíváncsi vagyok mindkét irányban (kifelé és befelé), tehát még élek.

A jó egészséghez kívánatos, hogy minél kevesebb dolog viseljen meg, és azon minél gyorsabban túljussunk. Az egészségnek jót tesz az embertelenség.

Nem volt semmi baja, aztán kigyógyult belőle.

Amennyiben az öregség második gyermekkor, a gyermekkor miért nem az első öregség?

Hogy sokan vannak velem egyidősek, magától értetődik. De hogy éppúgy megöregedtem, mint ők, hihetetlen.

Az öregség utolérhetetlen előnye, hogy már nincs miért félni, mi lesz velünk, amikor megöregedünk.

Az öregség nem életkor, hanem világnézet.

A legfájdalmasabb két szó egymás mellett, bennük a múlt, jelen, jövő: „soha már”.

Aminek kezdete van, vége is lesz. Ami megszületik, meg is hal. Nincs örökkévalóság. De ha a tisztavirágnak hozzánk hasonló tudata volna, minket ugyanolyan örökké élő lénynek hinne, mint amilyennek mi hisszük a földi életet, a Földet magát. A végesség megrémít, a végtelenség ámulatba ejt.

Hosszú évtizedekig egészségesen távoltartottam a halál(om) élményét. Most ugyanolyan egészségesen közel engedem.

Sokat gondolkodom a halálra. Háttha megbarátkozik velem.

A halál olyan vizsga, amelyen protekció nélkül mindenki átmege.

Bízom benne, hogy mire meghalok, már teljesen elmegy a kedvem az élettől.

Feljegyzésekből ismerjük, hogy egyesek állítólag közvetlenül haláluk előtt mit mondtak. Most, még épen, túl nyolcvanon, nem tudom milyen közel halálomhoz, azt gondolom, hogyha akkor tudok és kedvem is lesz beszélni, azt kellene mondanom: „elég volt”.

– Ami világos, az világos.

– És ha töksötét van?

„Hosszú élete volt” – micsoda képtelen megállapítás a sebtében elrepült nyolc évtizedről. „Túlélte önmagát” – ennek ellenére helytálló lehet.

Éppen mert képzeletem igen eleven, nem tudom elképzelni a halálom utáni semmit. Ebből az a nonszensz következne, hogy halottként viszont jól elképzelhetem.

Tartok tőle, hogy nehezen fogom megszokni a halál egyhangúságát. Hallom, hogy se nők, se könyvek, se képek, se egyetem és foci sincs. Csak tudnám, hogy mit csináljak a rengeteg szabadidőben? Schopenhauer nyomán ugyan semmi kétségem, hogy halálom után az leszek, ami születésem előtt voltam; a különbség mégsem elhanyagolható. Születésem előtt nem nézhettem soha nem létezett önmagamra.

Meghalni egészen más, mint nem lenni.

Úgy szeretnék valami jót írni a halálról!

Karinthytól megtanultuk, hogy halála előtt senki sem jellemezhető. Ha ehhez tartjuk magunkat, komoly tévedésektől és rengeteg felesleges munkától szabadulunk meg, mert a haláluk után már csak igen kevesek jellemére vagyunk kíváncsiak.

Halálban sem ismerek tréfát.

